

DOI: <https://doi.org/10.31110/consensus/2025-04/103-111>

УДК (UDC) 94 : 355.351.2 (470) «17/18»

PREPARATION OF THE RUSSIAN ARMY RESERVE IN THE LATE 18TH TO EARLY 19TH CENTURY¹

Kostiantyn Yachmenikhin*

Abstract

The purpose of the article is to attempt to analyze the development of the reserve training system of the Russian army in the late 18th – early 19th centuries, to trace the process of forming its legislative base and to identify the main sources of replenishment at the expense of the cantonist contingent.

The main source base of the study was the funds of the Russian State Military Historical Archive and a number of various printed sources.

The research methodology is based on the concrete-historical method, the principles of scientific logic, objectivity, and the possibility of verifying the obtained results. The study also applies an “internal” analytical approach to the stated problem in order to reveal the directions of government policy aimed at achieving established goals; additionally, the problem-chronological approach, historical-genetic and investigative methods, as well as comparative-historical typology, were used.

Scientific novelty of the research. An attempt is made to provide a comprehensive analysis of the reasons for improving the training of the army reserve in connection with changes in the tactics and strategy of warfare during this period.

Based on the analysis of the available material, the following **conclusions** may be drawn: due to the growing need of the army for well-prepared young commanders and specialists, army leadership began to consider cantonists (soldiers’ children) as a suitable option for preparing the army reserve on the basis of special training units. At the same time, the procedure for assigning cantonists to army service acquired a sufficiently structured form, and a sharp increase in the number of cantonists can be observed.

Keywords: military cantonists, Paul I, Alexander I, military orphan units, army reserve, military legislation, training regiments.

¹ The article was prepared within the framework of the research project “State, Church, and Society in Modern Europe (16th–19th Centuries)”. State registration number: 0124U003566.

* Doctor of Historical Sciences, Professor of the Department of World History and International Relations, T.H. Shevchenko National University “Chernihiv Collegium”, Chernihiv, Ukraine. E-mail: kostas48@ukr.net. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4587-4222>

ПІДГОТОВКА РЕЗЕРВУ РОСІЙСЬКОЇ АРМІЇ НАПРИКІНЦІ 18 – НА ПОЧАТКУ 19 СТ.²**Костянтин Ячменіхін*****Анотація**

Метою статті є спроби проаналізувати розвиток системи підготовки резерву Російської армії наприкінці 18 – на початку 19 ст., прослідкувати процес формування її законодавчої бази та визначити основні джерела поповнення за рахунок контингенту кантоністів.

Основною **джерельної** бази дослідження були фонди Російського державного військово-історичного архіву та низки різноманітних друкованих джерел.

Методологією дослідження слугували: конкретно-історичний метод, принципи наукової логіки, об'єктивність та можливість верифікації отриманих результатів. Застосовувався також метод аналізу заявленої проблеми з «середини», розкрити напрямки політики уряду для досягнення поставлених цілей, проблемно-хронологічний підхід, історично-генетичний та детективний метод, а також порівняльно-історичної типології.

Наукова новизна роботи. Зроблена спроба комплексного аналізу причин покращення підготовки резерву армії в зв'язку зі змінами тактики та стратегії ведення воєнних дій в цей час.

На основі аналізу матеріалу, що є в нашому розпорядженні, можна зробити наступні **висновки:** у зв'язку із зростанням потреб армії у підготовлених молодих командирах і спеціалістах, командування армії стало розглядати саме кантоністів (солдатських дітей) як варіант підготовки армійського резерву на базі спеціальних учбових підрозділів. Поряд з цим, процес розподілу кантоністів на службу в армії приймає достатньо чіткого характеру, а також спостерігається різке зростання саме чисельності кантоністів.

Ключові слова: військові кантоністи, Павло I, Олександр I, військово-сирітські відділення, армійський резерв, військове законодавство, учбові полки.

Цитування: Ячменіхін, К. (2025). Підготовка резерву російської армії наприкінці 18 – на початку 19 ст. *Консенсус*, 4, 103–111. <https://doi.org/10.3110/consensus/2025-04/103-111>

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/204>

Постановка проблеми. Проблема підготовки резерву Російської армії на рубежі 18–19 ст. залишається недостатньо дослідженою у вітчизняній та зарубіжній історіографії. Роботи, в основному, побожно торкалися цієї теми (Т.Н. Кандаурова, М.С. Лалаєв, І.А. Леев, В. Цубенко)³. На наш погляд, треба звернути, насамперед, увагу на причини реформування цього інституту, а також способи його

² Стаття підготовлена в процесі виконання наукової теми «Держава, церква і суспільство модерної Європи (XVI–XIX ст.)». Державний реєстраційний номер О124U003566.

* доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка, Чернігів, Україна.

E-mail: kostas48@ukr.net. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4587-4222>

³ Ячменіхін К.М. Інститут військових кантоністів Російської армії XIX ст. в історичних дослідженнях. *Сіверянський літопис*. 2024. № 6. С. 170–175.

розв'язання. Крім того, необхідно чітко визначити наслідки дій уряду в плані удосконалення боєздатності армії в цілому.

Виклад основного матеріалу. Готовим джерелом поповнення резерву російської армії на рубежі 18-19 ст. вважався інститут солдатських дітей (кантоністів). Значні зміни в структурі підготовки солдатських дітей до служби в армії відбувалися із воцарінням імператора Павла I. За нашими підрахунками, до цього моменту чисельність солдатських дітей, що навчалися в гарнізонних школах, досягала 12 тис. чоловік, тоді, як згідно до штату, вони могли мати тільки 6048 вихованців⁴. Крім того, зросли ціни на форму, якою вони мали забезпечуватись. Все це привело до того, що грошей, які виділялися з казни на утримання солдатських дітей, стало явно недостатньо.

Все це примусило 1797 року Військову колегію розробити нове положення про гарнізонні школи і солдатських дітей, що в них навчалися⁵. Згідно цьому законопроекту, в гарнізонних школах мала бути штатна чисельність учнів згідно кількості солдатських дітей при гарнізонних школах: в С.-Петербурзі – 500, в Москві – 1000, в 25 містах – 100, та в 40 містах по 50 учнів в кожній. В ці школи мали прийматися солдатські діти згідно правилам 1732 р. та навчатися за програмами для гарнізонних шкіл, прийнятих цього ж року. Тих дітей які знаходилися біля своїх батьків, що служили в польових полках, мали утримуватися при цих полках, навчатися і забезпечуватися відповідною нормою провіанту. Якщо солдатські діти знаходилися у родичів, то вони були зобов'язані навчати їх всьому тому, що діти мали проходити в гарнізонній школі, ні провіанту ні іншого казенного утримання на них не передбачалося відпускати. За досягненням 15 років солдатські діти, що знаходилися при полках або на вихованні у родичів, мали напруватися у гарнізонні полки для призначення на службу «і не інакше, як в солдати».

Заположенням про гарнізонні школи, утримання 50 учнів, їх вчителів та прислуги, зі всім необхідним для їх утримання, обходилося у 848 руб. 95 коп. в рік, а на 8 000 учнів зі всіма додатковими витратами необхідно було 154 238 руб 96 коп.⁶Згідно цього ж положення, в гарнізонних школах мали навчатися 8 000 учнів, на тих, хто залишився поза комплектом – 4000 солдатських дітей, мали відпускати 20 000 руб. щорічно, які до цього часу вираховувалися на утримання в школах надкомплектних вихованців згідно указу 1764 р.

На вище вказане положення Павло I наклав наступну резолюцію: «Вельми думкою Військової колегії задоволений. Бажаю тільки, щоб колегія положення зробила для солдатських дітей наскільки можливо ближче до установи при гвардії,

⁴ Ячменіхін К.М. Становлення та розвиток інституту «солдатських дітей» російської армії у XVIII ст. *Сіверянський літопис*. 2025. № 6. С. 17.

⁵ Лалаев М.С. Исторический очерк военно-учебных заведений, подведомственных главному их управлению 4.I. СПб., 1880; Константинов Н.А. Школьная система военных поселений. *Советская педагогика*. 1983. № 6. С. 34-42.

⁶ Повне зібрання законів Російської імперії (далі ПЗЗ). Т. 24. № 18159.

під назвою Сирітського дому, вважаючи установи ці при різних місцях, тільки як відділеннях одного закладу»⁷. (Переклад автора). Задля виконання цієї резолюції було розроблено «положення» про заснування Імператорського військово-сирітського дому та його відділень при гарнізонних полках. 23 грудня 1798 р. відповідний документ за підписом його високості Олександра Павловича, генерала від інфантерія І.В. Ламба, генерала від кавалерії барона П.О. Палена та генерал-лейтенанта барона О.А. Аракчеева, був утверджений імператором⁸. Таким чином, гарнізонні школи, що існували з 1721 р., перетворилися за Павла I у відділення Імператорського військово-сирітського дому. За уставом цього закладу (розташований в столиці) він був поділений на два відділення: перше призначалося для 200 синів бідних дворян та офіцерів, переважно сиріт; друге – для 800 солдатських дітей (проіснувало до 1805 р.). На його утримання щорічно виділялося до 127 тис. рублів.

Вихованці другого відділення військово-сирітського дому навчалися: Закону Божому, російській мові, арифметиці, а також в спеціальному ремісничому класі «всьому тому, щодо користі війська може слугувати». (Переклад автора). Треба відзначити, що їх навчали багатьом ремеслам: кравецькому, взуттєвому, лафетному, токарському і тд. Ті, хто мав музичні здібності, навчалися грі на духових інструментах а також барабанному бою. Задля більш ретельної підготовки деяких вихованців віддавали в цивільні ремісничі майстерні на строк до шести років.

П'ятдесят кращих за поведінкою, здібностями та успішності в навчанні вихованців другого відділення переводилися до кадетських класів для продовження освіти. Саме з них готували помічників вчителів і навіть вчителів для Імператорського військово-сирітського дому. В провінційних відділеннях військово-сирітського дому (всього їх нараховувалося 54) мали навчати 16,5 тис. солдатських дітей, а саме стройовій підготовці, володінню зброєю, грамоті, арифметиці, грі на флейтах та барабанах.

Згідно уставу військово-сирітського дому, на утримання солдатських дітей відпускалося: на продовольство, крім казенного провіанту – 2 четверика муки, 1,5 гарнця крупи та 21 руб. на рік. До форменної одежі входили: мундири темно зеленого кольору з сукна з червоними комірами, камзол з рукавами теж з темно зеленого сукна, «штиблети горного сукна» та капелюх без оббивки та кісієї, галстуки червоні з білою каймою. Влітку носили камзоли з рукавами та штани з флотського полотна⁹.

Навчання та виховання в Імператорському військово-сирітському домі здійснювали 12 вчителів (6 – російському читанню, 2 – граматиці та 4 – арифметиці)

⁷ Лалаєв М.С. Вказ. твір. Ч. I. СПб., 1880. С. 80.

⁸ ПЗЗ. Т. 25. № 18793.

⁹ Исторический очерк Павловского военного училища, Павловского кадетского корпуса и Императорского военно-сиротского дома 1798–1898. СПб., 1898. С. 43–44.

та 12 їхніх помічників, які призначалися з вихованців військово-сирітського дому і тому поверх штатного утримання отримували в якості нагороди 24 рубля в рік. Така незначна кількість викладачів може здатися недостатньою, оскільки за штатним розписом у другому відділенні мали утримуватися 800 вихованців солдатських дітей. На практиці їх було значно менше: на момент ліквідації другого відділення в ньому навчалися 374 вихованців із солдатських дітей¹⁰. При досягненні 18 років вихованці другого відділення призначалися на службу до різноманітних полків, причому в барабанщики та флейтисти було дозволено направляти і тих, кому виповнилося 15 років.

З моменту заснування Імператорського військово-сирітського дому він утримувався за рахунок пожертв приватних осіб. Так, наприклад, 1799 р. сини фельдмаршала графа П.О. Рум'янцева-Задунайського пожертвували 50 тис. руб. на утримання чотирнадцяти вихованців. 1800 року граф Н.П. Шереметєв встановив на утримання вихованців два командорства в Російському Великому приорстві ордена св. Іоанна Єрусалимського; купець Нишонів пожертвував військово-сирітському дому 50 тис. руб.¹¹ Треба відмітити, що після смерті Павла I пожертвування з боку приватних осіб майже припинилося, оскільки за наступні роки ні в яких джерелах нами не було знайдено подібних випадків.

Положення про військово-сирітські відділення, затверджене 1804 р., було доповнене низкою постановлень, що стосувалося розподілу вихованців на службу¹². Це було викликано тим, що раніше направлення солдатських дітей на військову службу не було чітко організовано. Згідно новим постановленням, категорично було заборонено без дозволу Військової колегії жодного вихованця військово-сирітських відділень «нікуди не домагатися та не віддавати». В польові та гарнізонні полки, з готових до випуску вихованців, можна було призначати тільки половину, а іншу залишали для комплектування артилерійських частин. Експедиції по військово-сирітських відділеннях мали збирати точні відомості про вихованців, які досягли 15-18 років. Туди ж, до 1 січня кожного року, усі армійські та гарнізонні полки і батальйони мали направляти відомості про вакантні місця, які мали бути заповнені кантоністами. Експедиція, в свою чергу, після обробки зібраних відомостей повинна була розподіляти вихованців по вакантним посадам в полках та батальйонах, віддавали перевагу артилерії.

Царювання Олександра I сильно відрізнялось від попереднього та наступного значною кількістю всіляких пропозицій та ініціатив з боку світських чиновників та генералів, щодо покращення рівня загальної та спеціальної військової освіти¹³. Поряд з покращенням спеціальної підготовки офіцерського корпусу, висувалися пропозиції щодо підвищення рівня підготовки нижчих чинів. Одним з ранніх

¹⁰ Ibid. С. 104.

¹¹ Столетие военного министерства 1802-1902. Т. 4. Ч. 1. СПб., 1914. С. 51.

¹² ПЗЗ. Т. 38. № 21125; РДВІА. Ф. 91. Оп. 1. Спр. 795. Л. 125-127.

¹³ Леев І.А. Дореформенная армия. *Вестник всемирной истории*. 1907. № 11.

проектів, направлених на створення гармонічної системи підготовки як офіцерів, так і нижчих чинів, є проект військового міністра С.К. В'язмітінова, розроблений ним ще до заснування Ради при військових училищах (1805 р.) в представлений на затвердження імператору 1806 р.¹⁴

Згідно цього проекту припускалось заснувати приватні училища військових вихованців задля навчання солдатських дітей у всіх містах, де були розташовані гарнізонні полки та батальйони а також Головне училище військових вихованців для 300 «благородних» та 700 солдатських дітей. Заснуванням приватних училищ автор проекту мав намір ліквідувати багаточисельні військово-сирітські дома, а заснуванням Головного училища ліквідувати сам Імператорський військово-сирітський дім. Задля здійснення цього проекту необхідна була сума 830 тис. руб., в тому числі біля 6 тис. руб. на заснування особливої експедиції при Військовій колегії, яка мала управління цими училищами.

Рада про військові училища, розглянувши проект С.К. В'язмітінова, відхилили його, замінивши «Уставом солдатських шкіл, який 1807 р. був представлений на затвердження імператору. В доповіді, яка супроводжувала цей документ, зазначалося, що оскільки «утримання солдатських шкіл коштує більше мільйона рублів, то не благоугодно буде його імператорській високостві, за сучасним військовим станом, затвердження уставу відкласти»¹⁵ (Переклад автора). На цьому справа завершилася.

Згідно свідченню джерел, після створення «Неодмінної ради» щодо військових училищ до його відомства перейшов також і військово-сирітський дім. Відповідно плану військового виховання, військово-сирітський дім та його філіали мали бути преобразовані в губернські училища, однак і ця міра не була здійснена. Військово-сирітський дім з відділеннями продовжував існувати у вигляді особливого учбового закладу. Таким чином, уряд не пішов на вельми коштовне перетворення структури навчання та виховання солдатських дітей, свої зусилля він зосередив в іншому напрямку.

Підготовка унтер-офіцерського складу армії до 1808 р. не була організована достатньо чітко. Як правило, чин унтер-офіцера присвоювався старослужащим солдатам, які відзначилися в походах і битвах, чи дворянам, які вступили на військову службу нижніми чинами, а часто і кантоністам після випуску їх з відділень на службу. Однак, потреба у підготовлених молодих офіцерах відчувалась все більше і більше. Справа в тому, що в умовах тогочасного бою роль унтер-офіцерів значно зросла. Від нього вимагалось більше ініціативи, бойової підготовки, умілих дій в ході битви.

Необхідно також відмітити, що грамотні солдати, особливо кантоністи, високо цінилися у військах. Так, в рапорті Військовій колегії від 9 травня 1807 р. генерал від інфантерії граф Ф.Ф. Буксгевден писав: «Майже у всіх полках довіреної

¹⁴ Столетие Военного министерства 1802-1902. Т. 4. Ч. 1. СПб., 1914. С. 82.

¹⁵ Ibid. С. 84.

мені армії є нестаток в людях, знаючих грамоту, особливо в унтер-офіцерах. Цим недоліком мотивований... осмілився просити: чи не благоугодно буде височайше наказати прислати до мене військово-сирітських відділень вихованців, стільки, скільки є можливість дозволити, не молодше однак 15 років»¹⁶. (Переклад автора). Аналогічні донесенню графа Ф.Ф. Буксгевдена, надсилалися у військову колегію і рапорти командирів інших частин та підрозділів. Необхідно особливо підкреслити, що в них, в основному, підкреслювалось про існування некомплекту унтер-офіцерів, і ставилися вимоги їх заміщення саме кантоністами. Таким чином, можна припустити, що випускники військово-сирітських відділень часто вливалися в армію на унтер-офіцерські посади, іноді не досягши 18-річного віку.

Вибір в справі спеціальної підготовки унтер-офіцерських кадрів випав, таким чином, на військових кантоністів не випадково. З одного боку, вони отримували підготовку в школах військового відомства, а з другого – не мали практики діючої військової служби. Для того, щоб закрити цю прогалину, в армії починають формуватися так звані учбові підрозділи. Треба також відмітити і той факт, що за побіжними даними, що маються в нашому розпорядженні, ініціатором створення подібних учбових підрозділів був О.А. Аракчєєв, що займав в цей період пост військового міністра.

1808 р. був сформований перший учбовий гренадерський батальйон для того, «щоб для кращої зручності забезпечувати армійські полки справжніми унтер-офіцерами»¹⁷. (Переклад автора). Батальйон складався з чотирьох гренадерських та двох «неранжованих» рот. Останні призначалися для навчання полкових музикантів та барабанщиків. В батальйоні на протязі двох років проходили підготовку 600 гренадер і 300 музикантів і барабанщиків. Щорічний випуск в лінійні полки складав до 450 чоловік. Комплектування учбового гренадерського батальйону здійснювалося головним чином за рахунок випускників військово-сирітських відділень. 1808 р. засновується другий учбовий гренадерський батальйон¹⁸. На відміну від першого батальйону, в ньому було тільки чотири гренадерські роти, музикантів та барабанщиків тут не готували.

Дещо інше призначення мав третій учбовий гренадерський батальйон, сформований у 1811 році. В доповіді військового міністра М.Б. Баркляя де Толлівідмічалось, що «ціль заснування цього батальйону складається в тому, щоб підготовлені в ньому унтер-офіцери були щорічно направлені в ті губернські полки та батальйони, яким доручалось утримання, навчання та приготування рекрут в депо»¹⁹. (Переклад автора). Для підготовки унтер-офіцерів для кавалерійських військ 1807 р. був створений учбовий кавалерійський ескадрон²⁰, а для

¹⁶ РДВІА. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 1355. Л. 2.

¹⁷ Ibid. Спр. 1638. Л. 5.

¹⁸ Ibid. Спр. 2496. Л. 13в.

¹⁹ ПЗЗ. Т. 43. Ч. 3. Ч. 2. Книга штатів № 24729.

²⁰ РДВІА. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 2062. Л. 22.

артилерійських підрозділів подібні кадри готували дві учбові роти, сформовані 1811 і 1812 роках²¹. 1816 р. з трьох учбових гренадерських батальйонів був сформований учбовий карабінерний полк²². Однак численність унтер-офіцерів, які готувалися в учбових батальйонах, ротах і ескадронах, була далеко недостатньою. Так з 1808 по 1816 рік з цих учбових підрозділів поступало на службу з 937 чоловік, з яких: в піхоті – 3178, в артилерію – 492 і в кавалерію – 269²³. При цьому необхідність армії в молодих командирах була в значній мірі більшою.

І все-таки, не зважаючи на те, що кількість випускників учбових підрозділів була явно недостатньою, держава йшла до того, щоб діючі частини, за можливістю комплектувалися саме такими унтер-офіцерами. Так, наприклад, указом 1810 р. припускалося, що « в якості зменшення того, щоб піонерські (інженерні) полки не відчували нестачі в нижчих чинах, за тими званнями, що передбачають такі свідчення, які можуть придбати поступаючи на службу рекрути» (Переклад автора), щорічно направляти в кожну мінерну та піонерну роту по чотири кантоністи з числа тих хто пройшов навчання в учбових підрозділах²⁴. Одночасно заборонялось приймати в гренадерські частини кантоністів, «мало знаючих грамоту»²⁵.

Говорячи про розподіл кантоністів на службу, необхідно відмітити ряд змін, які відбулися в цей час. По-перше, сам процес розподілу кантоністів на службу отримав чіткий характер. По-друге, у зв'язку зі збільшенням загальної кількості солдатських дітей, у два рази збільшилося і число кантоністів, що поступали і учбові частини. І, по-третє, змінилися основні тренди розподілу кантоністів на службу. Так, якщо з 1803 по 1811 роки 65% випускників направлялися в піхотні частини і 13% в гарнізонні полки, то з 1812 по 1816 роки цей показник знизився до 28% та 6%. Відповідно саме цим пояснюється створення в Росії учбових підрозділів, куди з 1812 по 1816 рр. щорічно направлялися біля 31 випускника військово-сирітських відділень.

Не залишилася непоміченою і кількість солдатських дітей, що навчалися у військово-сирітських відділеннях. Так, у 1797 р. кількість вихованців становила 12 тис., 1801 р. – біля 16 тис., 1812 р. – 27 691, а в 1816 р. – 40 069. Одночасно, відбувалося зменшення співвідношення загальної кількості солдатських дітей шкільного віку з кількістю тих, хто навчався у відділеннях. Так, якщо на початку 19 ст. процесом навчання було охоплено більше 95% солдатських дітей, то до 1816 р. їх кількість знизилась до 77%²⁶.

Висновки. Таким чином, до моменту введення в Росії військових поселень можна говорити про систему навчання і виховання солдатських дітей, як про

²¹ ПЗЗ. Т. 37. № 28268.

²² Ibid. Т. 33. № 261.198.

²³ РДКУА. Ф. ВУА. Спр. 700. Л. 1.

²⁴ ПЗЗ. Т. 31. № 24439.

²⁵ Ibid. № 24253.

²⁶ РДКУА. Ф. ВУА. Спр. 673. Л. 300.

повністю створеною. В той же час, у зв'язку з наростанням потреб армії в підготовлених молодих командирах і спеціалістах, уряд почав розглядати категорію кантоністів як підготовлений армійський резерв і також поширюється формування системи спеціалістів учбових підрозділів. Паралельно з цим процес розподілу кантоністів на службу приймає достатньо чіткий характер. Одночасно відбувалося зменшення співвідношення загальної кількості солдатських дітей шкільного віку з кількістю учнів у військово-сирітських відділеннях. Це, насамперед, можна пояснити зростання чисельності кантоністів у порівнянні з попереднім століттям.

Утворення військових поселень призвело в подальшому до значної зміни в законодавстві про інститут кантоністів, формуванні, утриманні та їх навчанні, що буде предметом наступного дослідження.

REFERENCES

- Yachmenikhin, K.M. (2024). Instytut viiskovykh kantonistiv Rosiiskoi armii XIX st. v istorychnykh doslidzhenniakh. [*The Institute of Military Cantonists of the 19th-Century Russian Army in Historical Research*]. Siverianskyi litopys – *Siberian Chronicle*, 6, (pp. 170-175) [in Ukrainian].
- Yachmenikhin, K.M. (2025). Stanovlennia ta rozvytok instytutu «soldats'kykh ditei» rosiiskoi armii u XVIII st. [*Formation and Development of the Institute of «Soldiers' Children» in the Russian Army in the 18th Century*]. Siverianskyi litopys – *Siberian Chronicle*, 6, (p. 17) [in Ukrainian].